

ÍRÓPORTRÉ

Rovatunkban kortárs magyar írók életművét mutatjuk be néhány oldalnyi terjedelemben – az „élő klasszikusoktól” a legtehetségesebb fiatalokig. A tárgyalat alkotók kiválasztása elkerülhetetlenül szubjektív, de a róluk szóló dolgozatban igyekszünk átfogó képet adni eddigi műveikről, olyan stílusban és megfogalmazásban, hogy az irodalmat nem szakmaként művelők számára is követhető, feldolgozható legyen, s akár érettségire vagy felvételire készülő diákok is haszonnal forgathassák. Az itt megjelenő esszék bővebb, bibliográfiával is kiegészített változatait kétévenként könyv formájában is közreadjuk.

CSOÓRI SÁNDOR

Ha az ember Csoóri Sándorról készül portrét írni, akkor nem a kézen kapott Csoóri-olvasatok, „a nemzet rebellise”, „Illyés örököse”, „az ügyeiben szétszóródó költő” portréjának retusálása, kiszínezése, újraírása a cél, mivel ekkor éppen a vers mint olyan siklana ki a kezünk közül, amely az életmű gerincét adja. Sőt talán nem is arckép, hanem kontraszt illik ehhez a lírához: a háttérben verőfény, nem látni, a férfi merre néz, belül szakad a hó, *mintha egy katedrális vakolata hullna csöndben.*

A kontraszttechnikának két előnye is van a portréval szemben. Egyrészt megóv a tanáros kontúr meghúzásától, amely az ember és a mindenség amúgy is meglévő határára még egy fölösleges vonalat is biggyeszt. Másrészt lehetővé teszi, hogy mindkét oldalról megközelítsük előtér és háttér, bent és kint találkozását.

Háttér

Mivel Csoóri kritikusai a lírában hallották meg a főszólamot, pályájának irodalmon belüli (műfaji) és kívüli elágazásait sokszor a tehetőség szétszórásának vélték. Közéleti teendői a nyolcvanas évek ellenzéki küzdelmeitől a Magyarok Világszövetségében betöltött szerepéig azonban legfeljebb lírai megszólalásainak gyakoriságán hagyták ott lenyomatukat. Amúgy miért ne tartozhattak volna az ilyen „balassis utak” szervezésén a lírai én kiteljesedéséhez, *életmódjához*? „Megíratlan verseimért egyedül csak az Isten előtt pironkodom” – zárja le végül a kritikusok vitáját a hetvenéves költő. Csoóri életműve valóban lehengető méretű. Kósa Ferencsel, illetve Sára Sándorral együttműködve nyolc forgatókönyvet írt, melyek közül az első (*Tízezer nap*, 1967) Cannes-ban rendezői nagydíjat kapott. Negyvenhat önálló kötete közül 1955-től 2001-ig tizenhat új (tehát nem gyűjteményes) verseskötetet, ezeken túl egy kisregényt (*Iszapeső*, 1981) és tizenhárom esszé-, illetve kispróza-kötetet adott közre, idén pedig legújabb válogatott versei (*Elkártyázott köpeny*, 2004) jelentek meg. A válogatott és összegyűjtött versek közül a költő mindig kirostálta az első kötet anyagát, ezért ezektől a poémáktól mi is eltekintünk. De vajon mikor születik az első igazi Csoóri-vers? Hogyan vallanak erről a híres esszék? Milyen háttér előtt teljesedik ki Csoóri költészete?

Csoóri Sándor 1930 telén született, zámolyi parasztcsaládban. Kamaszként élte meg a világháborút. Tátongó oldalú ló álldogál az út szélén, mint egy hentesüzlet, repülők csapódnak a falura, egy orosz katona ráfogja a géppisztolyt, még kiüvölt magából valamit, aztán egy székre roskad, és azonnal elalszik. „Kinek a története az, hogy élek? Az övé? Az enyém? Vagy mindkettőnké? S kié volna, ha nem élnék? Kinek a története a háború?” – sorjáznak *Közeledés a szavakhoz* című gondolati naplójában egy olyan nemzedék kérdései, amelyik a gyerekkor után mindjárt a pusztulást kapta az élettől ajándékba.

Ötvenes évek eleje, Budapest. Megszeretni *itt* otthont és otthontalanságot, falu és Pest időszakadékát a zsigerekig mélyíteni és áthidalni szintén életre szóló feladatnak bizonyult. Es az ötvenes évek: „Évek múltak el évek után, de arról, hogy mindig a *kevesebbet* mondjuk a fejünkben és a lelkünkben elraktározott tapasztalatokból, nem tudtunk leszokni. És ebből a szokásból mára történelem lett.” (*A félig bevallott élet*)

Félig-meddig történelem lett a nemzedékéből is, amely soha nem vált igazán nemzedékké. A későmodernség tiszteletre méltó örökségével, de radikálisan új tapasztalatokkal ki-ki külön utakat tört a nyelv sűrűjében: filozófiai absztrakciókban, önnön megkettőzöttségének, megelőzöttségének, idegenségének érzetében, nyelvi játékokban bujdosott a sokat szenvedett lírai én. Az újholdas gyökerű Orbán Ottó és az avantgárdhoz közelítő Tandori kortársaként Csoóri inkább Nagy László, Juhász Ferenc újnépies-szürrealista versalkotásának irányába indult. Ady szerepkonfliktusai, eltévedt lovasa éppúgy ott állnak költészete mögött, mint García Lorca, Éluard képalkotása vagy a bartóki szemmel újra fölfedezett népköltészet. Ez a figyelem a népköltészet más, archaikusabb rétegeiből válogat, és éppen nem a realista ábrázoláshoz keres fogódzókat (miként a népiesség korábbi szakaszában), hanem a kifejezőmód olyan ősi frissességével (modernitásával) találkozik, melyet az avantgárd mozgalmak akartak elérni, s amelyet elsőként Bartók Béla tudatosított a népzenevel kapcsolatban. Csoóri híres esszéjében így fogalmaz: „a népköltészetben minden, Európában eddig történelmileg kialakult stílusnak megtalálhatjuk az őspéldáját. Tehát nemcsak a realizmusét, hanem a szürrealizmusét, a szimbolizmusét, a groteszkét, sőt helyenként a naturalizmusét is.” (*Szántottam gyöppöt*)

Mindezek alapján Csoóri Sándor költészetét akár újnépiesnek is elkönnyelhetnénk, azon gondolkodásmód betetőzőjeként, amelynek alapbelátását Németh László írta meg legpontosabban: „Nálunk a paraszti kultúra most jutott el a teremtő haldoklás szakába. Mielőtt az új [...] világnak végleg megadja magát, nem természetes-e, hogy törvényeit még egyszer átpillantja, hogy ami elmúlik mint élet, mint alkotás hasson múlhatatlan.” Csoóri e tiszta látásmód örökségével felvértezve, de a kérdés irányán 180 fokot fordítva járatlan utakra indult gondolkodóként, esszéistaként egyaránt. Híres esszéiben a szociográfiától a szépprózáig terjedő műfaji skálán, a jelenségek egyre szélesebb körét bevonva jut el egy olyan esszéformához, amely a Németh László-i „nyilvános tanulás” védtelenségét az egzisztencia, vagyis az erkölcsi én védtelenségévé csupaszítja. Ezáltal a Csoóri-esszé központi kérdései, a történelem és a diktatúra lelki csonkításai és szellemi hagyományunk kapcsolata, a népköltészet káprázatai, döntéseink társadalmi relevanciája és az értelmes cselekvés lehetőségei, egytől-egyig az egzisztencia integritásának sorskérdéseivé válnak. A gondolkodó én ilyen védtelensége teszi az esszét a Csoóri-vers

Csoóri Sándor
Fotó: MTI

legfontosabb háttérévé (előzményévé?), és ugyanez a *kítetttség* távolítja el az újnépies beszédmód etikai fölényként hagyományozódott szerepeitől: egy beszélgetésben így jellemzi e távolságot a testvéri barát, Nagy László lírájával egybevetve: „Ő a leverhetetlenséget választotta, én viszont nem félttem az esendőségeim megvallásától soha.”

Ezek tehát a háttér színei: a korszak, a nemzedék, a falutól várossig táguló élménykör és a növekvő idegenség, melyek előterében e költészet kibontakozik. Láttuk azt is, mi az, ami kívül esik, vagy csak a „környékét” alkotja a verseknek. De mi fogad belülről: döngölt padló? Vívóterem? Ezredvégi, gaudis katedrális?

A líra kiteljesedése

Az első kötetek (*Ördögpille*, 1957; *Menekülés a magányból*, 1962) versei még széttartó kísérletek voltak a látomásosabb, szimbolikusabb versnyelv megalkotására, a túllontúl összetett léttapasztalat egyre szélesebb körének kimondhatóságáért. „A látomás szuverenitása a képzarnoki uralmát teremti meg verseiben”, ám az értelem rovására – írta Török Endre 1963-ban. A tanulmányában még veszélyként észlelt képközpontúság Csoóri kiteljesedett költészetének egyik legnagyobb erénye lesz a következő kötetekben. A „kezdetben vala a *kép*” szürrealista belátása nyelvi (maga)tartássá érik két megközelítésben is. Egy-

részt mint a tudományos civilizáció emberének rezignációja a készen kapott világmagyarázatokkal és nyelvi megértésmódokkal (megelő-zöttség) szemben: „fölzabálják a világot a magyarázatok” (*Rejtsétek el a csodát*). Másrészt kikerülve a korszakot mind jobban meghatározó absztrakt versnyelv útelágzásait, szürreális értelemasszociációkkal fellazított, képeiben végleteket ütköztető nyelvet talál, amely elbírja a modernség utáni léttapasztalat terheléseit.

Az ólom-kutyák
elementek érted is,
s a hátad mögött váratlan fölugattak.
Spanyolország tarkója voltál a legfájdalmasabb órán,
húsodból
száz évre szóló jövőt kiharaptak.

(*Késői sírfelirat*)

Nem született ilyen intenzív költészet – talán Petri Györgyét kivéve – azóta sem. A kötőjellel összekapcsolt megszémélyesítés egyik elemével (ólom) a következő, legszélső végleteket összekapcsoló (részegész: a kivégzett García Lorca mint Spanyolország *tarkója*) metonímiához csatlakozik, hogy a húsból kiharapott jövő metaforájával ismét a *kutyák*hoz kanyarodjon vissza. Felrázó képi leleményei, és – Lengyel Balázs szavaival – „látásmódjának szikrázó költőisége” is a szürrealista költő előtt tisztelegnek.

A *Második születésem* (1967) című kötet – amelyből a fenti vers is való – jelenti Csoóri Sándor érett költészetének nyitányát, irodalomtörténeti szemmel talán az egyetlen, alkotásmódja egészére kiterjedő *korszakváltását*. A hetvenes–nyolcvanas években további tíz kötet bizonyítja a megtalált hang termékeny és továbbvihető voltát.

A következő kötettől kezdődően (*Párbeszéd sötétben*, 1973) a versnyelv, a képiség kitágulását a strófaszerkezet felbomlása követi. Mintha a létélmény és az azt megelőző szerepek egyöntetűségének felbomlása visszhangozna a rövid és hosszú sorokat rapszodikusan váltakoztató, a lineáris helyett lazán mellérendelő versfelépítésben. „Nem értem el rövid sorokban – / a nyárban – / a tél istállóiban – / nem értem el az életemben.” (*Talán még van idő*) Ez a „helyszíike” vagy „levegőtlenység” irányította Csoóri hanghordozását a rapszódia műfajához. Beszédes tény, hogy a személyes természetű mondandó e hagyományosan közösséghez szóló műfajban ölt testet. Kulcsár

Szabó Ernő ismeri fel a rapszódia sajátos lehetőségeit Csoóri költészetében, mely által az öröklött küldetéses szerepet és közösségi problematikát épp egy ilyen szerep permanens konfliktusaként, egy magatartás művészi kiteljesíthetőségének veszteséglajstromaként képes továbbvinni. A „Veszteségeimből élek, hogy el ne vesszek” alapállása és a megtalált műfaj egyaránt a kései Vörösmartyt idézi, és jelzi egyúttal a költészeti tradícióhoz való viszonyának megváltozását is. A rapszódia hanghordozása ugyanakkor Csoóri morális fel fogására is ráirányítja a tekintetünket, egy olyan jellegzetesen közép-európai etikára, amelyben az egyén kiteljesedésének kudarcaiért sohasem csak az egyén, hanem egyúttal egy Kárpát-medencéig („fejem a Kárpátok halántékához odacsattan”), sőt Közép-Európáig tágitott közösség is felel („céljához ért velünk a múlt, / de mi még mindig egy trombitás bál emlékét / dédelgettük a háborúból, / mintha egy megtömött, rózsaszín zsák / álmodott volna helyettünk éjszánkánkint” (*Jók voltunk, jók és engedelmesek*). Talán épp e „közép-európaibb” etikától idegenkedve emleget időzavart néhány kritikusa, a kortársak introvertáltabb, „nyugatibb” szemléletével szemben. Ez a felismerés háttér és alak viszonyának egy újabb értelmére enged következtetni, amennyiben – hasonlóan a hermeneutika gadameri fel fogásához – egy költészet jelenbeli léthelyzete (létmegértése) a múlt költészetének más-más hagyományát emeli ki, illetve engedí fölsejleni a háttérből. Csoóri az „asztaltalan”, a „prolongált ideiglenességben” alkotó, az itthon is hazátlan költők (Balassi, Csokonai, Petőfi, Ady, József Attila) „vérvonalában” találja meg e sajátosan közép-európai hiánylét hagyományát, és a sorssal (közösséggel!) szembeni tragikus kiteljesedés módozatait (vö. a *Költők, asztal nélkül* című 2002-es kötetével).

Milyen év, milyen nyár, nem tudom –
túl nagy a fény, hogy a láthatatlan szavak
bozótjában elrejtőzzek,
túl nagy a fény, hogy vakító papírra verset írjak –
hajamat, mint a nádist zúgni hallom,
s a parázna utak porában magam vagyok a költemény,
a szerelem kóbor világválogatottja magam vagyok,
röpül előttem lángpöttyös meggyfalevél,
járomcsontom fölött vadászok sortüze
s fejem a Kárpátok halántékához odacsattan,

valaki sír, valaki elsirat,
de hiába követ nappali gyász: a megsemmisítő nyárban is
a teljes életemre emlékezem.

(*Vadfiú hajjal*)

Csoóri Sándor költészetének másik kitüntetett sajátása az én és az énkép frontális megjelenítése, amit ő a vers „egzisztenciális sugárzásának” nevez. A személyiség egységének, saját életével való azonosságának, egyidejűségének problémája kérdés és válasz párbeszédében válik versalkotóvá, és vonul végig az életmű egészén, kijelölve annak legintenzívebb csúcspontjait. Az idegenség, a *másvalaki élt helyettem* érzése („mintha egy megtömött, rózsaszín zsák / álmodott volna helyettünk éjszakánkint”), az időzavar tapasztalatával párosulva az én állandóságának elvesztéséig tereli a lírai hőst: „ne hallj, / ne láss, / állandóságom ne szeresd meg, / veszteségeimből élek, hogy el ne veszszek, / kezem most is a szomszéd utcában éjszakázik, / s nézd: szemem helyén is egy átlátszó üveg” (*Hasadás*). A szokatlanul őszintén (frontálisan) fölített egzisztenciális kérdésre Csoóri költészete nem az önlefozozás, a vers teljes személytelenítésének válaszát adta. Épp ellenkezőleg, a Csoóri-versek poétikája mintegy vívóállást vesz föl, és afelé támad, ahonnan a saját költészet-felfogását fenyegető legnagyobb veszélyt érzi. Legjobb fegyvereinek bőségével (egy-egy célját érő metaforával) kénye szerint nagyítja mitológiaivá („Bakonyerdő a vállaimnál, / Prága és Varsó homlokfénye” – *Rejtett önarckép*), szórja szét („Amit megéltem: az voltam én / [...] kihantolt hadseregek csontja”), vagy sokszorozza egész csapatát a versbeli ént: „a szerelem kóbor világválogatottja magam vagyok”. Mintha legjobb kedvében találná ez a szerepek közötti adys „bakonyozás”, bujdosás. A „veszteségeimből élek” és a „magam vagyok a költemény” két pólusa közti szerepek próbálgatásából lehetetlen nem kihallani a hagyományos beszédmódok között válogató újrírás posztmodern gesztusának lehetőségét is, összevetve a Vörösmartyra, Adyra, József Attilára való szövegszerű és hangulati utalások nagy számával, ahogy híres versében, *A hó emléké*-ben egyszerre két Vörösmarty-verset idéz meg: „s az utolsó földi ítélkezésen / ott állhatok majd jó társak oldalán / könnyű ingben, könnyű kabátban, / túl füstön, kocsmákon, temetőkön, / egy fennköltön züllő ország szemével farkasszemet nézve, / fejemben hó emléke, / hó, hó, mintha egy katedrális vakolata / hullna csöndben”. A veszteségek katedrálisáé.

Csoóri is számot vet *Közeledés a szavakhoz* című esszéjében a nyelvkritika belátásaival, melyet számos kortársa – például Tandori – a költészet nyelvvévé emel. Ő mégis a nyelv elsődleges kifejezőerejében való végső bizalmat választja, amit a „magam vagyok a költemény” szélsőséges szerepeiből nyert intenzitás, valamint a képeit átszövő végletes ellentétek tartanak állandó izzásban. A *K. É.*-versek, az imádottnő („Nincs nálad nekem valóbb, nőneműbb test, nőneműbb mosoly” – *Rossz églakó lennél*) visszafordíthatatlan elmúlását végigkövető gyászversek ugyancsak e költészet rejtett tartalékait hozták a felszínre. Az élet, a gyönyör burjánzásaként, a költészetnél is erősebb, vitálisabb létként megénekelte szerelem elveszítettségét megtorpanásra kényszeríti az életet, a verset is: „Nem hiszem, hogy a halál tehetségesebb nálam. / Nem hiszem, hogy a halál el tudna venni tőlem.” (*Kezemben zöld ág*) Az *Elmaradt lázálom* (1982) utáni kötetektől („mióta a halál nevető számba ömlött”) egy újabb színnel egészült ki Csoóri költészetének háttere: „Látom magamat benned, mintha gyönyörű sebben ülnék: / kezemben zöld ág s mögöttem, ó, mögöttem / beláthatatlan terek: rám sötétedő túlvilág.” A győztes nyarak, a túlélhető hőszakadások képei mellé a pillanatnyiség, az elpusztíthatóság társul, mint a lét egyetlen kudarca. A verőfény mellé a „rám sötétedő túlvilág”, a megsemmisítő nyárhoz a „hajam tövéig fázom” (*K. É. végakarata*). A lét eredeti jelentései önnön ellentétüket is magukban hordják, miként a verőfény a repedéseket: „Ha minden életemet egyszerre / élhetném is: egyszerre földön, föld alatt, / s a meghasadozó verőfény repedéseiben [...] akkor is csak / ínséges szemmel nézném ezt az / áradatot.” (*Nagy, égi sálak*)

Csoóri legjobb képei olyan jelentésforrásokká, a világ eredeti jelentéseire rámutató szimbólumokká válnak, melyekben a versbeli hős mitikus szintre lépve, közvetlenül a beteljesülés, eggyé válás előterébe érkezik: „bezárkózom ebbe a havazásba, / mint aki fehér inget vesz föl, / fehér inget az utolsó napon” (*A harmadik nap esni kezdett a hó*). Az irodalom eredeti mítoszait kutató tanulmányában Northrop Frye az ébrenlét–álom emberi és a világosság–sötétség természeti ciklusainak megfelelésében sejti minden képzeletbeli világ eredetét. „Következőképp a művészet [központi mítosza] a nap és a hős eggyé válása, s egy olyan világ megpillantása, melyben a belső vágyak és a külső körülmények egybeesnek.” Ennek a mitikus eggyé válásnak előterében – „a meghasadozó verőfény repedéseiben” – játszódik le Csoóri Sándor költészete.

Legújabb verseiben (*Hattyúkkal, ágyútűzben*, 1994; *Ha volna életem*, 1996; *Csendes térszony*, 2001) túlsúlyba kerül az elégikus hangvétel, a hagyományos formák iránti hajlam. Csakhogy a szonettek alcímük szerint is „csonkák”, és a rezignáció sem *csöndes* – ahogyan az ilyen állandósult szókapcsolatoktól elvárhatnánk. Legföljebb a térszony csöndes: a rendszerváltás utáni szellemi nyilvánosság („túlnépesedett vágóhidak vértől duzzadt árcai”) vérré menő küzdelmei számos író, művészt a felülemelkedés különböző módozataira kényszerítettek, így a napilapok hasábjain éveken át élve temetett Csoórit is. Egyik *csonka szonettjében* fanyar humorral írja le ezt a korán jött halhatatlanságot: „Sokan állítják, hogy meghaltam régen, / s kamil-lás rét vakondja temetett. / A borzas hírt az újság is megírta, / és ha megírta, csak igaz lehet. // Igaz? Nem igaz? Porszemnyit se számít! / De hogyha mégis: ez a túlvilág itt, [...] S a hosszú úton nem várhat több halál.” (*Reggel a kertben*) Ez a megint csak reménytelenül kelet-európai éveken való felülemelkedés humorra tanította költészetét, és *hangos* rezignációra, melyben a versek intenzitása és burjánzó képisége is vesztett a szertelenségéből, de olvasásukhoz továbbra is végleteken edzett, erős érzékek szükségesek.

Ezen új pályaszakasz fényében, politikától és beidegződésektől megszabadított pillantással kellene újraolvasni Csoóri költészetét.

De ennek vége! Nincs több mutatványom,
s a homlokom, mely folyton gyöngyözött,

mostantól kezdve nagy szelekbe vágjuk,
hogy ott időzzön, lebegjen, ahol
rangrejtve, titkon Isten is tanyázik
s körülsuhogja csendes térszony.

(*Esztergomi elégia*)

LAPIS GERGELY